

K 240 212
3

ივანე
ჭავჭავაძის
შ

საქართველოს
საზღვრები

საქართველოს

საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების მინისტრის განკარგულებაში № 160

საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების მინისტრის განკარგულებაში № 160

+K(36) K 240. 211-212 K 265. 512

3

+ქმაც ივანე ჯავახიშვილი

+ქოიენიძე...
...
...
...
...
...

საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე
თვალსაზრისით განხილული

ბამოცემა მოამზადა, რედაქცია
გაუკეთა და ბოლოსიტყვა დაურთო
დურმიუხან ცინცაქვი

ბუკონ ჯო ჯაყელს

სეფივისევი ზია

დ. ს. ს.

თბილისი

1996

გამოცემა ეძღვნება ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 120 წლისთავს

წიგნი გამოდის რედაქტორ-გამომცემლის ხარჯით.

წიგნის რეალიზაციით მიღებული შემოსავლის ნაწილი მოხ-
მარდება გაზეთ "ბურჯი ეროვნებისას" გამოცემას

გარეკანის მხატვრობა სპარტაკ ცინცაძისა

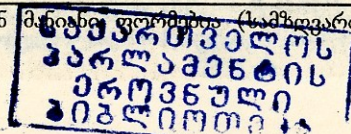
შესავალი

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები* ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში, მე-9-მე-13 საუკუნემდე, განსაკუთრებით მე-12 საუკუნეში, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის დროს, საქართველოს მთელი აძიერი კავკასიაც კი ეკუთვნოდა. ქვემოძიყანის მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე, როგორც თვით იგი ისტორიული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრძევე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველი ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩრდილოეთით და მდალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის, ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავისი ხანგრძლივი ისტორიული არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორებაც უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივი სამზღვრების დაცვის უაღრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენივრად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწევდნენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, - თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, - და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისდა მიხედვით, - თუ რანაირად შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეიღახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქმნას.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყება, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება, აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

*) ტექსტში ყველგან მინიხი ვიღობება (სამზღვარი), სათაურში „მ“ არ არის (საზღვრები)

24027

ზირველი თავი ჩრდილოეთის სამზღვარი.

§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით, მე-19 საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადვილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყებოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. მე-2, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი წაწეული, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქენი აბხაზეთა მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცაღამაინც ცხადია, რომ ღობაზე ანუ ტუაფსე აფხაზეთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრით აბხაზეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა (იხ. ქართველი ერის ისტ. მე-2, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზეთა ტომი ჯიქების მიწა-წყალი იწყებოდა.

ვახუშტის სიტყვით, მის დროინდელს, მე-18 საუკუნის აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვრად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია “კაპოეტის წყალი”, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია “აქეთ ჯიქეთით” (იხ. რუკა), ე.ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბიჭვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე, კაპოეტი ეხლანდელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ. კაპოეტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგენილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოეტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარეობს. *ყველა ამ საბუთების გამო უნდა დავასკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე ხაზი უეჭველია ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე გამყოფელი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გავლებული.*

ამ ადგილითგან მოყოლებული, აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ გადა-

ხრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მდის სვანეთამდის.

ტომობრივი მოსახლეობის მხრივ, მე-18 ს.-ის დასასრულს აფხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუდაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზეთსათმეო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ლალიძგას შუა მდებარეობდა. მეოთხე საპურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ლალიძგასა და ენგურს შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეობის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადებულმა ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქართველოს ბედ-იღბალიც გადასწვვითა და სრულიად საქართველოს რუსეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-დამხოლოდ ხელსაყრელ დროზე იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადაურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აფხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვაშიძემაც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს, მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აფხაზეთში მაინც რუსებმა ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აფხაზეთი რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აფხაზეთის მთავარს-კი მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება საშუალოდ ჩამოერთვა.

აფხაზები უბრძოლველად არ შეპრიგებიან დამოუკიდებლობის მოსპობას და 1866 წელს აფხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც რუსთა ძლიერი ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877-8 წ. ომის დროს აფხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აფხაზეთში წიბელდა უწევდა. მე-19 საუკუნის 30 წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხოლმე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В.Т. Маевский. Кутагйская губерния. Военно-статистическое описание. ტფილისი 1896 წ. დამატ. N1 გვ. 54).

1840 წ. ატეხილი ამბოხების გამო ამ კუთხის მადლობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკობურნი აჰყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აფხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატიარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს -კი მიელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარავინ იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის და მისი შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცარიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობა მიელს თავის პოლიტიკას შავი ზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება

და უძრავი ქონების შეძენა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდნენ ამ საბოთხესავით მშვენიერსა და ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად, სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოჭის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად, 141000 მცხოვრებთა შორის 71000 ქართველი და 43000 აბხაზი იყო, 6000 სომეხი და 21000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

გ2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩრდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის მარადთოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭაა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიანი მთებით არის გარშემოზღუდული, ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე.ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალი და ერთ ალაგს გარდა სრულით გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება მე-12 ს-ითგან მიექცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. მე-2. 515). შემდეგშიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკური დაუძღურების დროსაც, მე-18 ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და, ვახუშტის მოწმობით, „*მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ზარკას*“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ მე-6 იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „*ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ვლადის-ხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული*“. სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ „*დაიპყრა დვალეთი და დასვა ზარკანი*“ (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება 118).

აღმოსავლეთით მას ჰსაზღვრავს „*თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერე მყინვარის კავკასი და აზოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩრდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის*

ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც-საბძელამდე და ზეკარ-კელელა და რაჭა-დიგორ-ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩრდილოთ ადაი-ხოხითგან (=ქართული ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთი-სამხრეთისაკენ არხონაძის (=ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამავე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ხოხამდის. შემდეგ სამხრეთის სამზღვარი იწყება ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალიწაზე, ზეკარზე, ბრუტსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონაძის.

დვალეთი ძველადაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დვალეთზე “გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... გზანი ვალაგირსა და ფაქოშსა” (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სადაც კასრის ხეობა “შოვიწროვდების ხოხის მთის ჩამოსულის კლდითა”, გაკეთებული ყოფილა “კარი კლდისაგან და ქვითკირით ქმნილი, დიდ-კამაროვანი მდინარესა ზედა”. ეს კარი-ბჭვე თურმე საქართველოს “მეფეთაგან ქმნილი” ყოფილა იმ მიზნით, რომ “არა ვილოდენ თვინიერ მათსა ოვსნი”. ამგვარად, ბუნებრივადაც და ხელოვნურადაც “არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი”. (იქვე 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა: ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც ეტყობა ქართული ასომათავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით, ამ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ “სამწყსონი ნიქოზლისანი” (გეოგრაფია 434). მე-18 ს.-ის დამდეგს ბლომად ყოფილა “ციხენი, კოშკნი, ეკლესიანი ქვითკირისანი, რომელნიც საქართველოს “მეფეთაგან ნაშენნი” ყოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით “უმეტეს იტყვიან... თამარ მეფისაგან ავებულადო” (იქვე 438).

მე-18 ს.-ში ეს კუთხე ეკონომიკურადაც საქართველოსთან ყოფილა დაკავშირებული: მარილს, ცხვრის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს, რასაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ მოულოდნენ, თურმე ქართლითაგან და რაჭითგან ზიდავდნენ (ვახუშტი. გეოგრაფია 438).

ბუნებამ დვალეთი მადნით უხვად დააჯილდოვა და იქ, ვახუშტის სიტყვით, “გამოიღებენ მიწილამ ბრძენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა” (იქვე 438), ამასთანავე, “ლითონი ბრძენისა მრავალი” ყოფილა. ხოლო “გოგირდი ფრიად კარგი”. ზემოაღნიშნულს გარდა, იქ არსებობდა “ლითონიცა ვერცხლისა” (იქვე 444).

ამჟამად ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს არდონის ქვაბ-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთისაკენ მხოლოდ ერთად-ერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, სამხრეთით -კი საქართველოსთან მას II გარდმოსავალი აერთებს. მე-19 საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა (Филипов. Военный

обзор Тифлис. губ. СПБ. 1872 წ. გვ 7-8). მისი სივრცე 497 ოთხკუთხედურს არ აღემატება. შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არღონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა ამ კუთხეს საქართველოსთვის ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და ამის გამო მას ფიზიკურ დარაჯად უდგა, საგანგებოდ არღონის გასაგვალთან ზღუდეუკი აავგო, რომ თუ საჭირო იქნებოდა, მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახიფათო გზის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თვისებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვანი გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქნას: *რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არღონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს. მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ზოხის მთას (ადაი ზოხ) და ახოტის მთას (არზონ) შუა გაივლება.*

გვ. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი.

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა“ ჰქონდა (Бурнашев. Картина Грузии или описание полит. состояния царств Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлис. изд. Бегичева 1896 წ. გვ. 9). ეხლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით, თერგს „ველეთს ქვეით ერთვის... ზევი“, რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გულამყარისა და თურძუკის კავკასისა... ამ ზევს ქვეით დავიწროვდების ზევი ესე კლითა არს დარიელა“, თერგის „აღმოსავლეთით კიდესა ზედა მეფის მირვანის მიერ“ აგებული. მან „შეაბა კარი და ქნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უძისით ვერაღარა ვილოდინენ“, ხოლო „ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად მუნ დადვიან“-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვანი ქართველი გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ თვითიული მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ეხლანდელს 5-ვერსიან

რუკაზე ძნელი არ არის. მასში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერვს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кистишка) ეწოდება. აქ, ვიწრო ხეობაში, ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს-სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა ("дариальское") უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია ("Бывшее укрепление") "ციხის ნანგრევით". ამის ჩრდილოეთით მივრან მეფის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-ხაზართათვის გზის შესაკრავად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ლარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს სამფლობელოს უკანასკნელი ფენმოსაკიდებელი ადგილი "ნასასახლევი მეფეთა", რომელიც დაახლოებით ეხლანდელს "ჯერახოვსკოე"-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსსეს გამოც. N3 Karthli au N. du Kour)"ნასასახლევი მეფეთა" (Residence royale) მართლაც "ჯარიეხის" (ეხლანდელს "ჯერახოვსკოე"-ს) მახლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოებით ჯარიეხითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულის მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული, სამზღვარი მდ.ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს საზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე, როგორც მე-19 საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

მე-2 თავი.

აღმოსავლეთის სამზღვარი.

ქ1 აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს ჰერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაღესტანის მთები იყო, სახელდობრ, კავკასიონის მთავარი უღელტეხილის ალაზნის შედინარეების გამყოფი ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით კი - ჯერ ალაზნისა და იორის შესართავი ჰსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის პირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზანს ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. მე-2, 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784

რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთის ამ საზღვის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გარკვეული გვექმნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველს ქართულს გიშს 5-ვერსიანი რუკის მდ. კიშა (р. Киш) უდრის. ხოლო გიშის ციხე დაახლოებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიშ-კიშლაღი (Киш-кишлах) არის აღნიშნული (ე. 9.64030-40115-). ამჟამად რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზანს, არამედ იგი ე.წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ეხლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ეხლანდელი გიში (Киш) ერთვის, გიშის წყალი რქმევია. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსაზღვრელი საზღვის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოგვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იძოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუვრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ მე-13 ს.-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, “ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა” და გააქრისტიანა (ჟამთააღ. 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელი მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაური ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი Арх. эскурсий 2-ой, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს, საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად ჯერ კიდევ მე-13 ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით, სხვათა შორის, ჰერეთიც ძალზე დაზიანდა (ჟამთააღ. 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰაბაზმა მიაქცია თავისი მსახვრელი ყურადღება და ჯერ ისე ააოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აჰყარა და სპარსეთში გადაასახლა. ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე მე-17 ს.-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და დაშენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობას დაძლევა დაუწყო და ქართველი მისახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით, ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს - „ელისენი“, მესამეს - „ჭარი“. უკანასკნელი სახელი ფიზიკური ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით, ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ჭარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსულ 5-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა - Пипан, Б. Пипан) არის აღნიშნული, ჭარის მაგიერ კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა, ვახუშტის სიტყვით, აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასილამ ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე, ფიფინეთის ხეობა ანუ ჭარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორის ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306). მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს შუა, შუაგულში მაინც, ჭარი იდგა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

აღმოსავლეთის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოსს თავის 1757 წ. დაწერილ თხზულებაში ნათქვამი აქვს, აღმოსავლეთი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო მე-2, 14), მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე.წ. თათრებისა და დაღესტნითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრითგან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უაღრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-წყლიანი და მაგარი“ (კათალიკოსი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოო საფარს წარმოადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ჭარში იყვნენ ჩასახლებულნი, დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ, არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუსეთთან 1783 წ. ხელშეკრულების დადების დროსაც, ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელი ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიღო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მულანლო და 12430 ქართველი, 521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი, საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

მე-3 თავი

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი.

§1. პერეთი: ქიზიყი, ყარაია.

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვარამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე პერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის, კამპეჩონანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სიღნაღის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო “სამხრით უფადარი და წინამძინდორი ხორანთამდე” (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამძინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა N4). იგი დაახლოებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჯეირან-ჩელი ეწოდება. მამასადაძე, სამზღვარი იწყება ჯერ იქ, სადაც ვიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხრეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთვან დაწყებული, სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი. გეოგ. 310-312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთი მიმართულებით მისდევდა დაახლოებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, პერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთის კიდეც იმ ადგილითვან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორ-ალაზნის შესართავითვან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიაამდე, ჯეირან-ჩელურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ კი ყარაია იწყებოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტის ნათქვამი აქვს, რომ მთა “იალლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები-ო”. ამ ნაგებისა და, მამასადაძე, იალლუჯის “აღმოსავლეთით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა”. (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი, სწორედ ეს ველიც ძველად პერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე “ყარაიას” უწოდებდნენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

პერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გერეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180). ე.ი. დაახლოებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ზურთომიძეურების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარი მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩნენ, რომ

ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა, რაძენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუკაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში, სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩიასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი, გეოგრ. 182).

ჰერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლო დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე *ქვემო ქართლი* ეკვროდა და, ამ ადგილითგან მოყოლებული, სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს *საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე*.

გ2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ჰსაზღვრავდა "აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბერღუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა" (ვახუშტი, გეოგრ. 178). მაშასადამე, *ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებედას შედინარეების გამოყოფელი მთა არის.*

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკური სისუსტის დროსაც, თუნდაც მე-18-შიც, *იქ-კი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ ვაცილებით უფრო შორს მიდიოდა*. თუნდაც რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დაეანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашев. Картина etc. 12,13-14 და Инструкция из Госуд. Коллегии, Коваленскому 1799 წ. А.К.А.Г.К. წ. 1, 94 §7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულებას იჩენდნენ. ამ ოთხივე ქვეყნიდან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6,16), განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი, და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმებეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკ-

მე-3 თავი

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი.

§1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია.

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის, კამპეჩონანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სიღნაღის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფადარი და წინამინდორი ხორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა N4). იგი დაახლოებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჯეირან-ჩელი ეწოდება. მასასადაძე, სამზღვარი იწყება ჯერ იქ, სადაც ვიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხრეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთგან დაწყებული, სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი. გეოგ. 310-312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთი მიმართულებით მისდევდა დაახლოებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთის კიდეც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ზაზი იორ-ალაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიამდე, ჯეირან-ჩელურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ყარაია იწყებოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტის ნათქვამი აქვს, რომ მთა „იალლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები-ო“. ამ ნაგებისა და, მასასადაძე, იალლუჯის „აღმოსავლეთით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“. (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი, სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გერეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე.ი. დაახლოებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარი მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩნენ, რომ

ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა, რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუკაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში, სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩიასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

პერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლო დროს ყარაიდ იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე *ქვემო ქართლი* ეკვროდა და, ამ ადგილითგან მოყოლებული, სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს *საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე*.

გ2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ჰსაზღვრავდა "აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა" (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე, *ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებედას შეძლინარეების გამყოფელი მთა არის.*

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკური სისუსტის დროსაც, თუნდაც მე-18-შიც, *იქ-ი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა*. თუნდაც რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დაეკანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашев. Картина etc. 12,13-14 და Инструкция из Госуд. Коллегии, Коваленскому 1799 წ. А.К.А.Г.К. წ. 1, 94 §7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ზომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულებას იჩენდნენ. ამ ოთხივე ქვეყნიეთგან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6,16), განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი, და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმებეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკ-

რულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленского о Грузии А.К.Г.К. № 1. გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილს საქართველოს რუკაზე ყაზახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრებივით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

მე-4 თავი სამხრეთის სამზღვარი.

ქვემო ქართლი, გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის.

ქვემო ქართლის სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქართველთა და სომხთა სამფლობელოს გამყოფელი სამზღვარი იყო ძველ დროითგანვე მოყოლებული.

§1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო მე-2 ს. ქ.წ. მე-11 ს. ქ.წ.

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწა-წყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ, რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრამ ცალ-ცალკე ორი სომხეთა სამეფო დააარსეს, თვით სომხეთი, ვითარცა პოლიტიკური ერთეული, სამზღვრებით გაფართოვდა (ჩემი ქართველი ერის ისტ. 1, 59 და Адониц, Армения в эпоху Юстиниана 395), ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არ ყოფილა. სტრაბონის ცნობით, სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის, *მაშინ ქართველთა ტომებისათვისაც წაურთმევით პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორზენა და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალიბებსა და მოსნიეებს - კარინი და დერქსინი (იქვე).* ეს ამბავი 191 წ. (ქ.წ.) შემდეგ მომხდარა და *სომხეთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად.* ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით საშუალოდ და, საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოებით ჭოჭკანისა, ბოლნის-დმანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზეზების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფო სახელ გუჯარეთში (Адониц, Армения 425 შენ). ქართული საგეოგრაფო ტერმინოლოგიით, ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს

მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტოპოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უდარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციცაბო, ორ ადგილს გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერევნის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფო ტერმინოლოგიით ბაბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე.წ. სომხეთის მთები, რომელიც აგრედვე მაღალია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისევე ყველა იქაურ მდინარეებსა და, რასაკვირველია, გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქეთ პირი მიბრუნებული.

სტრაბონის დროსაც, 1-ლ ს.-ის დასასრულს ქ.წ. და 1-ლ ს.-ის დამდეგს ქ.შ., ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა, მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ.შ. მოყოლებული, როდესაც, ტაციტის სიტყვით, იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია, მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

შესაძლებელია, ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. 1, 173-177), ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე 178-9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევი გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ.შ. უკვე იბერთ ჰკუთვნებიათ (Natur. his. cap. მე-6, §6, ქართველ ერის ისტ. 1, 50).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები მე-4 ს.-ითგან ქ.შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მეფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებლად ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძლურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ზოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომეხებისაგან თავიანთი ქვეყნები გუგარეთი, გარდაბანი და კარწახი უკან დაუბრუნებიათ (Адонц, Армения 225-226).

მაღე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებელი არსებობაც მოისპო და სომხეთი სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის იქმნა განაწილებული. სომეხთა ამგვარმა დაუძლურებამ ზემოჩამოთვლილი ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანგრძლივობით განამტკიცა (იქვე 230). იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომეხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

მე-5 საუკუნეშიაც, მაგ. ვახტანგ კორგასლანის მეფობაში, გუგარეთი

წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонц, Армения). მაგრამ მართო პოლიტიკურად კი არა, არამედ საეკლესიო წესწყობილების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც მე-6 საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელმთავართა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტაჲის და რუსთავის საეპისკოპოსოები მცხეთის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ.

გუგარეთის საქართველოსთან დაკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყრელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარმა უბედურებამაც გაძლიერდა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა ძალმომრეობით მოსპობილ იქნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შაჰები დაეპატრონენ (ქართველ ერის. ისტ. 1, 195-197). ასეთი უკიდურესი ვაჭირვების და პოლიტიკური ბედის უკუღმართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა მე-7 საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ჩემი История церков. разрыва). საქართველოს ამ პოლიტიკური დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვლავ საქართველოს ეკუთვნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სომხურივე მე-7 საუკუნეში შედგენილი საისტორიო გეოგრაფიაც ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი ქართველი ერის ისტორია 1, 60).

643-645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქართველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისთავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველო-სომხეთის სამზღვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო: გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცილობელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიდრეკილება განკერძოებისადმი ცხადი გახდა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოებრივი სხეულის მაგიერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარსდა, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის, ტფილისისა და ქართლის საამიროც შეიქმნა. ტფილისის ამირთა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას კი ხელს უწყობდა.

მე-9 საუკუნიდან მოყოლებული, საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკური მოღონიერება დაეცყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავო-ერისთავო გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალ-ცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთისა გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩაერთმეოდათ მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ-ერისთავთა ურთიერთშორის ბრძოლას კი მიზნად დანაწილებული

საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად, ცალ-ცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით, ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის, საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც (882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მეღვარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც *ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი* (მატიანე ქართლისა 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. მე-2, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი, როგორც ვიცით, სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდნენ. მამასადაძმე, საქართველოს განახლების განთიადზე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს საზღვრებში მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში ძალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიუნმა ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ, რასაკვირველია, თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიუნი, რომელმაც სომეხეთის სამეფო აღადგინა, თავისი სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლაშობდა (ქართველი ერის ისტ. მე-2, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც, თავის მხრივ, კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (იქვე 380). სომეხთა მეფე ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამფალმა სამაგიეროდ “აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა” (მატიანე ქართლისა 445 6 გვ. 223 ქართველ ერის ისტ. მე-2 380). ამგვარად, საქართველოს გაერთიანებისათვის მეგრძოლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილები ჩაუვდიათ ხელში, სხვათა შორის, ტაშირი (იქვე 380. 381). ამ გაერთიანებას აშოტ ბაგრატიუნი ესეოდენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მას თავისი თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნებია (ასოლიკ, ქართველი ერის ისტ., 380). აქეთგან ცხადია, გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი დაარქვა. ალბათ მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვარად, ეს სომეხთა მეორე იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის საზღვრების გადმოსალახავად და ქვედა ქართლის, ყოფილი გუგარეთის დასაპყრობად. საგულისხმებია, რომ სომეხეთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევეარის მიერ 814-918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც “ტაშირი და კალფაქარი” ზეფის სუბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუთავისუფლდებოდა და დასავლეთით ძლიერი ზეპოქეები, არაბები და ბუხარელები, მტკიცად, ჩრდილოეთით კი მათ იმ დროს

საქართველოს
 იანვარი 1935
 20190707

ლონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერგია იქითკენ მისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინააღმდეგობას მოელოდნენ.

მე-10 საუკუნის დასასრულსაც ტაშირი და “ქართველთა ველი”, ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეჭირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზბანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მონათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის “მამფალი” იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი გაავითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მისი ბიძის, სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. მე-2, 420-421).

გ2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა მე-11-მე-12 საუკუნეებში.

ვერც ამ მეორეგ ზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა, მართალია, თავიანთი მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შექქმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო, მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ მე-11 საუკუნის ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს “აღმოსავლით ჰერეთი და ძდინარე ბერდალაჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჰყუების ბერდალაჯის ძდინარის თავსა” (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა 97, გვ. 27 ქართველი ერის ისტ. მე-2. 283). მაშასადამე, ტაშირიც, ლორეც, ბოლნის-დმანისის ხეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი “სომხითი” შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ მე-10 საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. “სომხითი” ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი, მარტო ქართულად და ქართველ მწერლობაში იხმარებოდა: სომეხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას “სომხითს” არ ეძახდნენ. პირიქით, ისინი ლორე-ტაშირის ველს “ქართველთა ველს” უწოდებდნენ (იხ ზევით და Brosset Description géographique de la Georgie 148 გვ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთი პოლიტიკური ბატონობისდა მიუხედავად, თვით ქვეყანას სომეხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სივლიდენ.

მე-11 საუკ.-ის პირველი ნახევრითგან მოყოლებული, თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ, რაც ბაგრატ მე-3-მ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმაგრა და საქართველოს მერმინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგნენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და მე-11 ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ, ბაგრატ მე-4-ს თანხმობით, ტფილისის ამირას ჯაფარას ბირთვისი წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. მე-2, 444), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ, 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ციხეები *ორბეთი და ფარცხისი* (იქვე 434). ამგვარად, ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს სამხრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუკრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყებოდა. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში “სომეხთა მეფედ” კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუშმატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ “ორნი ერისთავნი”: “ლოკის ერისთავი და კაქვაქარისა”, რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ მე-4-მ კვირიკე მეფე ქუემის ჭალას დააჭერინა და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ “შეწყალებეს ბაგრატ მეფესა” და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამაგნიერად, *საქართველოს მეფეს მონებდეს სომეხნი*” (ქართველ ერის ისტ. მე-2 449).

ამგვარად, ამ “*სომხითის*” დამოუკიდებლობაც *მოისპო და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქცნენ*.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ მე-4-მ ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. მე-2, 455).

სელჩუკიან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი მე-2-ის მეფობაში ვარეშე ძალის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პროცესი დროებით შეაფერხა: თურქთა კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგარანთს, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი “სომხითიც” (ქართველი ერის ისტ. მე-2, 447-453). ამის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში “*სომხითის*” მეფობის არსებობაც *მოისპო*. ამიტომ, როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს “*უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი*” (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ლორე და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, - მაშინ ხომ “სომხითი”, ვითარცა პოლიტიკური ერთეული, უკვე აღარ არსებობდა, - არამედ სელჩუკიან თურქთა კლანჭებისაგან

გამოგლეჯა. ამიერითგან მოყოლებული, მთელი ეს კუთხე, საქართველოს სამხრეთი ნაწილი, და თვით “სომხითი”-ც საქართველოს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომხებს არასდროს აღარა სჭერიათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე.წ. სომხითის უადრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც “სომხითს” საქართველოს მთავრობის თვალში თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ “სომხითის ციხე ლორე” საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსპასალარის “საჯდომ”-ად ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფხიზლად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

გვ. საქართველოს, ვითარცა მფარველი და თავშესაფარი სახელმწიფოს, მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის.

დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული, საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებელიც წინ მიდიოდა მე-13 საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთად-ერთი ძლივეამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფი სხვადასხვა ქრისტიანი ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგითად იყო გადაკეთებული (მათე ურჰაელის ისტ. 451-445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156-157 და ქართველი ერის ისტ. მე-2, 526-527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო, რომ სომეხობა ასეთი სისარულით ეგებებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლივეამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონობას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მაჰმადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძალმომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებლის, დიმიტრი I-ლის, გიორგი მე-3-ის, და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს

მოახრებინა ქელი, ხოლო საპასეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპიის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქეობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევა მოსილმა წინსვლამ სამხრეთისაკენ სომეხთა ერს საუკეთესო საშუალება მისცა, თავისი ფიზიკური არსებობაც შეენარჩუნებინა და მომაველი განსაცდელის საბრძოლველადაც მოლონიერებულყო.

§4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები მე-16-18 საუკუნეში

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძღვრდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც მე-12 საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლის ანუ ლორე-ტაშირ-”სომხეთის” საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უაღრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა, ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით, “შეწინავე დროშა”-დ იწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულს მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწა-წყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენივრად ჰქონდათ გათვალისწინებული. ესმოდათ, რომ მისი დაპყრობა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემყვანელი კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: “ჯერ-არს, რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდურჯის მდინარით”-ო. მაშინ ბერდურჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, “შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა”. ჯილდოს შენგან მოველოდი და არა წართმევას, “მიხმასა საზღვართა ჩემთასა”-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა, რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტიპ. 52). სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა “შაჰაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო, რამეთუ შექმნენებისო შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა”-ო (გეოგრაფია 140-142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა. იგივე გარემოება, მეორეს მხრით, თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლად “შეწინავე დროშისა” და სამხრეთის ერთადერთი საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის მბრძანებლებიც, ოსმალების ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლაბობდნენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართველოს დაკნინების

დროსაც-კი, ვახტანგ მე-ნის მეფობაში და მე-18 ს-ის პირველ ნახევარშიაც ქართლის სამეფოს სამზღვარი სამხრეთით იყო იქვე, სადაც თავდაპირველად წერილობით ცნობებს გარდა, ამას ის საქართველოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს რომელიცინახება რუსეთის. მთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში N. 105 "Иверская Земля"¹).

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთს შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით სამზღვარი და მთელი ქვენა-ქართლი, ანუ სომხით-ლორე-ფაშბაკ-ბორჩალო საქართველოს უცილობელ საკუთრებას შეადგენდა და კვლავინდებურად სამზღვარი უფრო სამხრეთისაკენ მდებარეობდა და გამყოფელ ხაზად ერეენის (ფაშბაკის) მთები ითვლებოდნენ. ეს შეურყეველად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს მყოფი რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობით აღწერილობითგან (იხ. Картина Грузии, полн. описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თვალსაჩინოდ მის მიერვე 1784 წ. დახატულ საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამზღვარი წითლად არის შემოხაზული (იხ. С.Н.БУРНАШЕВ-ის НОВЫЕ МАТ. რუკა მეორე).

დასასრულ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღამაჰმადხანის შემოსევის შემდგომაც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც ეგრედ წოდებული "სომხითი", ბორჩალო, ფაშბაკი, ყაზახი და შამშადილი საქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შურაველიც მასვე ეკუთვნოდა (Дубровин. Истор. 1, t. მე-3, 381-382).

განმსაზღვრელი ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნობები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით, "სომხით-ერეენისა და ამისი (ეი. ბაბაკის) გამყოფელ არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი... რომელიც წარვლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძი სომხით-ერეენისა არის, ხოლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რანისა... ხოლო ამ მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით და მთადგების წინ-თქმულსა ერეენის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძი არს ბერდუჯისა" (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი ორ მთას ასახელებს საქართველოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენად, რომ მარადის თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტანამდის აღწევს, აღმოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შუა გადის და ახსამდე მიდის, ერეენის მთა ჰრქმევია. ხოლო მეორე მთა პატარა ყოფილა და, როგორც ეტყობა, ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით, ეს მთა "ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით". ამასთანავე, იგი თითქოს ერეენის მთის შტოდ გამოდის და მას "მთადგების"-ო. ამ მთას ბერდუჯის

¹) Копировал ее в Москве в месяце июль 1743 г. полевой артиллерии каптенармус Даника Гем... გვარი სრულად არ იკითხება (იხ. დედნის ფოტოტ. პირი და С.Н. Бурнашев. Новая Мат. для живнеописания и деятельности С.Д. Бурнашева. СПб. 1901. გვ. მე-4).

მთა ჰრქმევია.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მბროსსეს შენიშვნაში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთას უდრიდეს (გეოგ. 141 შენ. I). მაგრამ საეპარისი იყო ბროსსეს თავის გამოცემული ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აელო, სადაც ქვემო-ქართლია (N2 Georgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო, რამდენად შემცდარი იყო მისი ზემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლებელია ვახუშტის ერევნის მთები რუსთა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ესლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტის *“ერევნის მთები”* აწინდელს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს *“ბამბაკის მთებს”* უდრიდეს, რომელთა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვახუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბას ჩრდილოეთით უკლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას უწოდებენ, სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმობთ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერდუჯის მთა რუსების ბეზობდალის მთებს უდრიდეს უნდა.

ამგვარად, ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან) ერევნის სახანოსაგან გამყოფელ ზაზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელთაც ესლა *“ბამბაკის მთები”* ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს მოსკოვში 1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს, რათგან ამ რუკაზეც საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის გახაზული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს საზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით ხატია. მაშასადამე, მე-17 ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუსეთთან 1783 ხელშერულობის დადების უამსაც, საქართველოს სამხრეთის საზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ, როგორც ესლაა მიღებული, *“ბამბაკის მთები”* ყოფილა.

გნ. ქვემო ქართლის უაღრესი ეკონომიკური მნიშვნელობა საქართველოსთვის.

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალღონითაც, ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და ადმ. საქართველოსთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსული სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა ემარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას

ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშევი, Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე.წ. “სომხით”-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მადაროების საქართველოს ეკონომიური კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ მე-ნ-ს და ერევნის მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგავთ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაჭრელ ლითონსაც აძლევდნენ, - ამით სჭრიდნენ მეფეები ქართულ ფულს, - და, ამას გარდა, წმინდა შემოსავლსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდნენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს, 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავისი სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშავებლად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაქირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа 1, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიაც-კი, მე-18 ს.-ის დასასრულს, მადნის მადაროების წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს ოქროსა და ვერცხლის ფულადი შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშევი Картина 5) 100000 მინ.-მდე მადნების წმინდა შემოსავალი იყო.

გ6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი მე-17-მე-18 ს.ს. და სომეხთა გადასახლება.

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და “მეწინავე სადროშოს”, მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და არაერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდეც. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინამავალნი და მომხრენი ჰყოლოდნენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელჩი ბორჩაღუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩნდნენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, “თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი” მთლად აოხრებული იყო: იქ “კაცნი არღარა იყუნენ” და მხოლოდ ვახტანგ მე-5-მ კვლავ დაასახლა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, მე-17-მე-18 საუკუნეში შეწუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილად წარმოსადგენია, რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სომხობა, რომელსაც მე-12 ს-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრიობას მოკლებული იყო და მე-16 ს-ითგან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომად ითვლებოდა. *აუტანელი მდგომარეობის გამო, სარწმუნოებრივი და ეროვნულ-პოლიტიკური დევნისაგან, სომხობა თავის ქვეყნითგან იყრებოდა, მამაპაპეულს მიწა-წყალს სტოვებდა და სხვა, უფრო მყუდრო ქვეყნებში და სახელმწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს.* საქართველო სომხებისათვის ყველაზე უფრო მახლობელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სადაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, - საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა - და თანაც საქართველოში შემოხიზნულ სომხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვნენ. ამიტომ იყო, რომ *დევნილი სომხები საქართველოში იხიზნებოდნენ, ჩვენში ეძებდნენ და პოულობდნენ კიდევ თავიანთთვის თავშესაფარს.*

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდნენ განსაკუთრებით იმ კუთხეში, რომელიც *სომხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა.* ამიტომ, არც გასაკვირველია, რომ ისინი შემოხიზნებოდნენ ხოლმე *სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილოეთით ერევნის მთებს ეკრა ე.წ. სომხითში, ლორეში, ტაშირში და სხვაგან.* ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ “სომხით”-ში ვახტანგ მე-6-ს დროს “მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნით ქართულითა”-ო (გეოგრაფია 146). ტაშირის შესახებაც მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ “მსახლობენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გახეთილნი, გრძელ-ჩოხიანნი აფეგრად-უშვერად. გარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შეძლენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდენი, უხმარნი”-ო (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოხიზნული მოსახლეობა შერჩენილა აქ დიდხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, მე-18 ს-ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველო ცხოვრება 122, 137, 139, 140. პ. ორბელიანი).

ამ წინს განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.-ისათვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილ აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, *მოსახლეობის ნახევარზე მეტი შერჩენილი არ იყო.*

მე-18 ს.-ის მეორე ნახევარში ამგვარი აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით, სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს მიწა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევანის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭავანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღალში 300, განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდნენ: დარუბანდში 1000, მარალაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი, Материалы მე-2, 142). ამგვარად, სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

§7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი მე-18-მე-19 ს.-ში.

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოხიზნის ხასიათი, როგორც ესლა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს გადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მე-18 საუკ.-ის დასასრულს გარკვეული პოლიტიკური ელფერიც ზედ დაერთო. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევდრომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერითგან ისინი უკვე გარეშე ძალის მფარველობას ეძებდნენ და მათის დახმარებით ცდილობდნენ საქართველოში თავიანი საქმის გაკეთებას. როდესაც სომხებმა შეიტყვეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულებასა სდებდა და რუსეთის კავშირსა და მფარველობას ეძებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულება დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარადაღის სომხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებენ და თანაც უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდნენ. რუსეთის მთავრობას ეს, რასაკვირველია, მოეწონა და მან გადასწყვიტა, მეფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყარადაღითგან ერთი სომხური ოლქი (ОБЛАСТЬ) შეედგინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ ოლქის მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰპარებოდა და კარგად უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომხების ოლქებსაც ყარაბაღელი სომხებისათვის მიებაძათ და მათთან შეერთებულიყვნენ. ამ გზით რუსეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწიფოს ააღორძინებდა (Н. БУТКОВ. Материалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სომეხთა საკეთილღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციელებაც რუსეთის ამიერკავკასიაში მტკიცედ ფეხს მოაკიდინებდა. საქრისტიანო სომხური სახელმწიფოს აღორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა იყო და, უეჭველია, რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზიდავად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამიერითგან მოყოლებული, უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: *სომხები ორ-მაგს კავშირს იჭერდენ: ერთის მხრით საქართველოთან, მეფე ერეკლე მე-2 ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდნენ ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს პოულობდნენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი, - იღუმალ რუსეთის მფარველობას ამოეფარებოდნენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქართველოში თავიანთ საქმეს აკეთებდნენ.*

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევით, სომხებმაც პირადად გამოსცადავს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმარების მოიმედეობა: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელშეკრულებისდა მიუხედავად, საქართველოთ-

გან მეშველი ჯარი მოლად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფთრებული მტრების პირის-პირ დასტოვა, ამის საბედისწერო შედეგი მარტო საქართველომ კი არ იგრძნო, არამედ სომხებმა და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც. ადამაჰმედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებული იყო, ყველა სომხებისათვის, ვისაცა-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტივნენ, მეზობელთა სამფლობელოებში - საქართველოში გახიზვის ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარიშხალი დაწყნარდებოდა, ისევ უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არამც თუ გახიზნებული სომხები ყარაბაღში აღარ დაბრუნებულან, სხვებმაც კი მათ მიჰბაძეს: თავიანთი მელიქების წინამძღოლობით აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდევ ისევ საქართველოში გადასახლდნენ (იხ. Записка Коваленского о Грузии АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ საქართველოს ასაოხრებლად 1759 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამაჰმედხანს, ალბათ შიშით, "სამხედრო ხარჯების დასაფარავად" 100.000 მ. მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები ყარაბაღითგან, ერევნითგან, ნახჭავანითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამობრუნდნენ და იქ ბამბაკის ხეობაში იხიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამაჰმედხანი საქართველოში შესევას ვერ გაბედავდა. (Бутков. Материалы II, 337).

ტფილისის აოხრების შემდგომაც მელიქები აბოვი და მეჯღუში თავის ყმებიანად ისევ ერეკლე მეფეს შეეხვეწნენ და საქართველოში დასახლების ნებართვა სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 114). ერეკლე მეფემ მელიქი აბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლპის გზის დაცვა ვალად დააკისრა (იქვე 1-ლი, 116 შენ.).

დანარჩენმა სომეხმა მელიქებმა სხვა გზა ირჩიეს: მელიქების ჯიმშედისა და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აუქციეს და პირდაპირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე. წავიდნენ და ზუთივე სომეხი მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იღუმალი თხოვნა მიართვეს, თქვენ ქვეშევრდომებად და მფარველობის ქვეშ მიგვიღეთო. ამასთანავე, ისინი თხოულობდნენ, რომ მათ რუსთ ხელმწიფისაგან ან რუსეთში შეხიზვის, ან, იმავე პირობით, საქართველოში დასახლების ნებართვა მისცემოდათ (იქვე 1, 123 და 134).

უეჭველია, ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო: საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობის წყალობით, სომხები თავიანთთვის საქართველოში აუცილებელი განადგურებისაგან თავშესაფარს პოულობდნენ, მადლობის მაგიერ კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება სურდათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა, სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მიზანს მაღწევდნენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავისი მფარველობის ქვეშ მიიღო და, თუმცა

ეს დადებული ხელშეკრულების დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ ხელმწიფეს მათთვის სხვის სახელმწიფოში დასახლების ნებართვა მიუცია. ასე იყო ეს საქმე მოწყობილი ფარულად. ოფიციალურად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დაჯავლებული ჰქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან ცდილიყო და სომეხნი მელიქებისა და მათი ყმებისათვის დასახლებული მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთმოზინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეკონებინა მეფისთვის, ვითომცდა რუსეთის მთავრობა ამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Инст. изд. Госуд. Иност. Дел. Коваленскому. АКАГК. Т. I, 94 §10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდი “მფარველი” სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით, სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წაიღეს ძიადწიეს: სომხებმა მიწები მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იღუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთი გაბატონების უერთგულესი წინამძავალი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში, ე.წ. სომხთოში და ლორეში, მელიქ აბოს გარდა, არაკინ დასახლებულა. ის მაშინაც, როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827-9 წლებში, როდესაც ოსმალეთითგან 10000 სული მცხოვრები, ხოლო სპარსეთითგან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კიდევ ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მკვიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანეჯო Истoрия гpаж. упр. და Шахатунян Админ. перед. 16801 §9).

გ8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით.

ამგვარად, ორი გარემოებაა სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენნი სომხები იმ სომეხთა შემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ შემოაღნიშნული პოლიტიკური მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა შემკვიდრენი არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროვამოშვებით სახლდებოდნენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამუდამოდ, ხან მტრის მრავალგზისი შემოსევისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), - მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ეხლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკური გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელოვნური გადმოსახლების შედეგი.

ამ ხელოვნური ხელშეწყობი პირობებისდა მიუხედავად, სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხო-

ლოდ შედარებით. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად, ბორჩალოს მაზრაში სულ 128587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатурия. Адм. пер. 72).

საგულისხმებია და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამჟამადაც სომეხთა იერიშით და ომით დაიწყო ისევე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპრობად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდათავად ცხადია, სომეხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემო ქართლში საქართველოს ამ განუყოფელი ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მფარველობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ, მეორე მუხლში, ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე ერეკლეს მამინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაკული იქმნებოდა ("Е.В. дает Императорское свое ручательство Е.С. Царя Ираклия Теимуразовича").

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლებოდა მხოლოდდამხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ყოფილიყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას ვზით მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივი სამზღვრების შემცველად გარემოებად ვერ ჩასთვლის, მით უმეტეს, რომ სომეხთა სამშობლოთაგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთის მიერ ღვეზის შედეგი იყო და, ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევე თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომეხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავისთავად, ცხადია არ შეიცვლებოდა, - საუკეთესო ვზებიც ტოპოგრაფიული პირობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დანარჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიკური დამოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა, - კვლავინდებურად ესლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც არაერთხელ ხმამაღლა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასია-

ში მეფის მოადგილე სომეხთა თავგამოდებული მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოუნური საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო, ვორონცოვ-დაშკოვმა ბრძანება გასცა, ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წლის 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას, რომელშიაც ერთი რუსი იყო (მომრიგებელი მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარიანცი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელი ერიბეკოვი და ვ.მეჰრაბოვი, ჯალალოღლის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მეჰტი-აღასულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურაჰმან გაიბშოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 3 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბარათაშვილი), ერთი მხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის (“единогласно высказались за нежелательность выделения Бор. у. из состава Тифл. г.”). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით არის მართული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმე (ბეზობდალისა და გულიბულახის) გზატკეცილი ზამთარში ნამქერების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი გარდასავლები კი ამ მთებზე ზამთარში სრულებით შეკრულია ხოლმე, რომ ეკონომიკურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ყიდის თავის მოხავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის, რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მიხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიავსკი, ს. პანოვი, სმირნოვი, კორვინ-პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ციბანკოვი, მ. მისენკო, ს. პერშეკე, იზოუმსკი და უდანოვი), 3 ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშვილი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თვითონაც სრულებით მიემხრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმად დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმად უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდნენ, რამდენად თანაუგრძობდნენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღლესი მთავრობისა და სომეხთა გულისწაფილს კვერს დაუკრავდნენ.

თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთხმოდ უარყოფილი იყო ორჯგერვე, ცხადია, ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულებით შეუწყნარებელი და ბუნებრივი პირობების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

მე-5 თავი.

სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი.

მესხეთი ანუ ზემო ქართლი.

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს საზოგადო სახელად ზემო-ქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-ეი და უფრო ხშირად მესხეთს ეძახდნენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ზოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებად, აღმოსავლეთითგან რომ მოვაყოლოთ, შემდეგი ადგილები იყო: ჯავახეთ-აბოცი, არტაპან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრაპიზონმდის უკვე ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი იყო.

§1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი.

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუამდებარე თემი, ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ ხშირად და მე-17-მე-18 ს.ს.-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამზღვრებში, იყო მოქცეული.

აბოცს ძველად პალაკაციოსაც ეძახდნენ, შემდეგში-ეი, თუნდა მაგ. ვახტანგ მე-9 მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი “გამოხვეულია სრულიად მთითა და შუაში ვაკეა” (ვახუშტი. გეოგრაფია 148-150). აბოცს ტაშირისაგან, იმგვარადვე, როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან, “ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული” (იქვე 148). ამავე უკანასკნელი სახელით არის ეს მთა ესლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, “მდებარებს სამხრილამ ჩრდილოთ კერძ” (იქვე), მაღალია, “მარადით თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი” (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამზღვრად აღაბაბას მთა ჰქონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა “პალაკაციოს (Чалдырское озеро), და აბოცს შორის” მდებარეობდა და, ამასთანავე, იყო “საზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრ ციხემდე და ტბამდე ტაშალანისა” (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა “ყარანჩი”, რომელიც თურმე “იყო ქალაქი მცირე” (იქვე). ორივე სახელი, ყაიყულიცა და ყარანჩიც, ვითარცა ნაშთი, ესლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე “ყაიყული-ყარანჩი”-ს სახით სწორედ

ყარაღაჯის ქედსა და აღბაბას მთას შორის მდებარე მაღლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აბოციის სამხრეთის სამზღვარი იწყება იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარაღაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდალის) მთების შესაყარია. აქეთვან ხაზი მიდის ბაბას მთების ქედ-ქედ ღიდ აღბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უპეე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწყება და იმ ძველად ყარსის მთებად წოდებული მთავარი წყალთვამყოფელი მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ჭოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელნიც ამჟამად ჯერ ყარსის გუბერნიის არტანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირიჯლუს მთებად წოდებულ ჭოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთვამყოფელი მთების ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ლაზისტანის სამზღვარს არ მიაღება.

გ2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და მე-8-მე-12 ს.ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ლაზებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ მე-2 ს. ქ.წ. სომეხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთი-ბიზანტიის შორის მე-6 ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ქოლერის მსგავსი საშინელი მთარულის მძვინვარების გამო თითქმის მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულებით მოისპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. მე-2, 320, 327, 333). სხვათა შორის, ტაოში ყოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწყდა და თითქმის მთელი ტაო უდაბური ტყით შეიმოსა. მხოლოდ მე-11 ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითვან ჯერ მეუდაბნოენი და მონაზვნები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდებრიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. მე-9-14 ს.ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოო ძეგლი, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოაღწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მჭევრმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

გ3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედ-იღბალი მე-13-18 ს. და მისი გამაჰმადიანება.

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითვან მოყოლებული ტაო-ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საერისთავთ-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. მე-13 ს.-ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავარის განსაკებელი

იწყებოდა ბორჯომის ხეობითგან, ტაშისკართგან და კარნუქლაქაძის აღწევდა (ყამთააღ. 875, გვ. 719). მე-13 ს.-ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებული ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხეთის მთავარს, შემდეგ გურიელს ეჭირა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში და კონსტანტინეპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნელი *მონაპირე კუთხე*, საშინელს განსაცდელში ჩააგდო. საუკუნეთა განმავლობაში *ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედვრით საქართველოს ამ ძვირფასი და მშვენიერი ნაწილის ჩაყლაპვას ლაძობდა*. ყოველგვარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიკური შევიწროებით იგი ცდილობდა, რომ *ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაეშო და ქვეყანა გაემჰამდიანებინა*. ჯერ უმაღლეს წრეთგან დაიწყო, შემდეგ ხანგრძლივი ბრძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს. *მე-17 საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო გამაჰმადიანების პროცესი* (ვახუშტი. საქართველოს ც.ა 254-247) და მიეღს *მე-18 და მე-19 საუკუნის დამდეგამდე გავრძელება*. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფლობელნი “ახალციხის ფაშა”-დ გახადეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე საგვარეულოს მემკვიდრეობით კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. *ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალიკ) კვლავინდებურად მთელი ჭოროხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა. თვითუღს თემს ანუ სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სანჯაყებები უდგნენ*.

გ4, უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის მე-18 ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამდენი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგდებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ მე-18 ს.-შიაც, მაგ. *თეიმურაზ მე-2-ისა და ერეკლე მეფის დროს*, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც, მაჰმადიანობისდა მიუხედავად, თავიანთი ქართველობა დავიწყებული არ ჰქონდათ. ერთის მხრით განსაკუთრებთ კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონდათ - და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა (Бурнашев. Картина Грузии 14 და Н. Бутков, Материалы II, 141-142), - მეორე მხრით, ყოველი ხელსაყრელი შემთხვევით სარგებლობდნენ, რომ თავისი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეაშკარავებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავის თავს სამეფო სახელწოდებაში ასე ხაზგასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობით მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашев-ის op. cit 14 და Н. Бутков, Материалы II, 130).

ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშეწყობი პირობების შესაქმნელად, განსაკუთრებით-კი სწორედ ამ ძველი ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო, სხვათა შორის, 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფესა და ეკატერინე მე-2-ს შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელი სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდგომში შეძენილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენლის, ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხადყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ სამფლობელოს, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხე-სათაბაგოს ეხებოდა”-ო (Н. Бутков. Материалы II, 142 *). სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსაცდელი მოეღოს, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო (Н. Бутков. Материалы II, 142 *).

§5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრეანპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-ითგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლანისა, ოძრხისა (აბასთუმნისა), ახალციხის, აწვევრისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარარქისა, ფოცხოვისა და პალაკაციოსი (ჩაღდირისა), რაც ძველ სამცხეს, ჯავახეთს, პალაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდგომში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877-78 წ. თმის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელდობრ, აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი და კოლა-არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, არტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია. თუმცა ერუშეთი (=ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7-8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხე-

*) “Содержание 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихский пашалык или Самцхе-Саатабаго, древнее достояние царей грузинских”.

ემი იცხოვროს.

ძიელ ამ კუთხეში განსაკუთრებით ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობდნენ (Иваненко. История гражданского управ. на Кавказ 265, 260). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აყრა მოჰყვა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (=ეხლანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (=ახალციხის მაზ). რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადაზნაურები წარუდგნენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთი უფლების აღდგენას თხოულობდნენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით, განრისხდა კიდევ (АКАГК მე-8 N291 და Иваненко op. cit. 199). ამვე დროს, ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზრუმის საფაშოებითგან, იქაური სომხობა გამოიბოდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა. რუსეთის მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითოს 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სახელმწიფო გადასახადებისაგან გაათავისუფლა. ამის წყალობით 90000-ზე მეტი სომეხი ლტოლვილი მოაწყდა. მათ დასახლებლად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემოთ მოყვანილი რიცხვითგან 30000-მდე სომეხი დასახლებულ იქნა ახალციხისა და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში. (Иваненко op. cit. 265-266).

ამ გარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობის სურათი არსებითად შეიცვალა: წინათ იქ შედარებით მჭიდრო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ კი დაამტკიცა, რომ ძიელს ამ ახლადშემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც კი აღარ იყო. უწინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალციხეში ითვლებოდა. ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც მდგომარეობა ჯავახეთში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირიან-ფესვიანად შეიცვალა: თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წელს ქართველმა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომხები შეადგენდნენ და ქართველ მაჰმადიანებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-და ეჭირათ (Иваненко op. cit. 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით გაჩნდნენ სომხები ჯავახეთში, ქართული კულტურის ამ ძველისძველ კერაში.

გნ. სომეხთა წამოდავება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული.

სომხებმა დაივიწყეს, რომ ისინი ჯავახეთში ოსმალეთითგან მოვიდნენ მხოლოდ ვითარცა ლტოლვილნი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ უძველესი დროითგან საქართველოს უცილობელს კუთხეში ისინი უმრავლესობად იქცნენ და, ამ გარემოებისდა მიუხედავად, მაინც ახალქალაქის მაზრაც სომხეთის მიწა-წყლად გამოაცხადეს (А. Шахатунян. Административный передел Закавказского края გვ. 70-72 და 132-133). ეს რომ განხორციელებულიყო,

მათ ამ მხრის ტფილისის გუბერნიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამხლვერე-
ბითგან გამოყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით, რომ იგი დანარჩენ სომხურ მხრებთან
შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საერობო თვითმმართველი
ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომხების მიერ 1913 წ., როდესაც
კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვ-
დაშკოვი იყო. მათი წადილი რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტიური მო-
საზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა ადამიანს, სომხებმა საბუთად ისიც კი წამო-
აყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მხრა ეკონომიკურად ტფილისის
გუბერნიასთან კი არა, გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირე-
ბული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად, იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული,
რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამხრო კომისია შემდგარიყო და
გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალა-
ქის მხრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსან-
დროპოლის) მიემატოს, რომ მასთან ერთად ცალკე, განსაკუთრებით სომხობით
დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომართურთ სულ
14 კაცი იღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი რუსი იყო (თავმჯდომარე
მხრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი,
ფოსტა-ტელეგრაფის კანტორის უფროსი დელიბაში, სამხრო ბეთალი ტოროპ-
ოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლაზარევი, დუხობორების წარმომად-
გენელნი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკინი). 4 ქართველი (გადასახადთა
ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და შემამულეთა წარმომადგენელნი ქართველი მაჰ-
მადიანები მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანდიშვილები, ბარალეთის უბნის
მცხოვრებთა წარმომადგენელი მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლი-
სი მეწაჭუნინაცი და ბოვდანოვკის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიან-
ცი).

ბჭობის შემდგომ სამხრო კომისიამ ერთხმად უარპყო ჯავახეთის ანუ
ახალქალაქის მხრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან
(ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავისი აზრის დასასაბუთე-
ბლად კომისიამ, სხვათა შორის, პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა
და მიმოსვლის საკითხს შეეხო და დაადგინა: შემცდარი აზრია, ვითომც
ახალქალაქის მხრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავ-
შირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საჭირობოროტო ინტერესები მცხოვრე-
ბლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს,
სანოვაგესა და ადგილობრივ ნაწარმს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონე-
ლი და ყველაფერი სახმარი მთელი მაზრისათვის. ამასთანავე, საქონლის
გადატან-გადმოტან მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარში-
აც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარავზით, აგრედვე როდიონ-
ოვკა-წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურმე გზით, რომელიც ზამთარ-
შიაც-კი არ იკვრება ხოლმე. გუმბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში,
ნამქერების გამო, ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო.

მთელი თვეობით ყოველგვარი კავშირი, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი, როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაჩ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მხრის ბოგდანოვკის უბნის სამხრეთს ნაწილს ზოგიერთი საქონელი, მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამხრო კომისიის ზემოაღნიშნული ერთხმევი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შემადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამხრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახებ დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმევი დაამტკიცა (იხ. Доклад члена Тифлиск. губерн. по крестьянским делам Присутствия И. АБХази Председателю Особаго Закавказскаго Комитета к N2651).

გ7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ესლაც

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდნენ და მათ ვაგონილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმევი უარჰყვეს, ცხადია, ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნაძალადევი გეგმა ყოფილა. მართლაც-და, საკმარისია, აღამაინა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულება ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთისა და სამცხე-ერუშეთის ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მხრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მალალი, 7-8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი, ჯერ ბერდუჯის მთების (=რუსულს Безобдальский хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (=რუსულს Мадатапинский хреб.) მერმე ნიალისყურის მთის (=რუსულს Чалдырский хреб. და Улгарский хреб. აღმოსავლეთის ნაწილს), დასასრულს, ერუშეთის მთის (=რუსულს Ульгарский хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამგვარი ოროგრაფიული თვისებების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი ქედია და ვზებსაც ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ზეობისაკენ, ე.ი ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და არა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მხოლოდ საქართველოსთან შეეძლო რომ ჰქონოდა კავშირი. ასე იყო ყოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები, მაგ. ცხადჰყოფენ, რომ მე-18 ს.-შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთისა და სამცხეს, საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიკური დამოკიდე-

ბულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი, სანოვავე, განსაკუთრებით-
კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსსეს გამოც.
Historie la Georgie მე-2, 466 და გორელ ქედხულების არზა ერეკლე მე-2-
სადმი მირთმეული).

ჯავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დადგენილე-
ბა ამტკიცებს, რომ ეხლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და მიმა-
რთულება არ შეცვლილა: კვლავინდებურად იქიდან საქონელი ტფილისში ჩამო-
დის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჯავახეთსა და
სამცხეს, ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის
საკომერციო განყოფილების ყოველწლიური ანგარიშებითგანა სჩანს, მარტო აღ-
მოსავლეთ საქართველოსთან კი არა ჰქონია ეკონომიური კავშირი (საქონელი
მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც
მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიასთანაც. აი,
მაგ. ომაღის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოდიოდა ყოველწლივ ამ
კუთხიდან დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს
ამიერკავკასიაში, სომხეთში და აზერბაიჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამა-
რულში, ბაქოში და სხვაგან):

	საქართველოში:	დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 ფ.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კუთხე დანარჩენ
საქართველოსთან დაკავშირებული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მთელი
მეურნეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას, განუყრელად, ამ
კუთხესთან და ბორჩალოს მაზრის საზაფხულო საძოვრებთან არის დაკავშირებუ-
ლი. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი, როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა
ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივი ჰავის პირობებისდაგვარად
შემუშავებულმა ტექნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო სა-
ძოვრების საჭიროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხ-
ულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში მყოფი საქონელი. ეს
კუთხე იმდენად აუცილებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ *მა-
შინაც-კი, როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის პატრონები, გან-
საკუთრებით მეცხვარეები, იძულებული იყვნენ, სხვა სახელმწიფოში გადა-
სულიყვნენ საქონლით და მთელი ზაფხული იქ გაეტარებინათ*
(იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქონლეობის მხრივ საქართველოში იგივე პირობებია, როგორც წარ-
სულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში: სულ 857000 დეს. საზაფხ-

ულ საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოსა და ახლქალაქის მაზრებშია, სადაც 291000 დ. საძოვარია.

ამჟამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3683000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3561000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომეხებს დიდძალ 2000000 დეს. საუკეთესო საძოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს, მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომეხებს საზაფხულო საძოვრები სრულებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე, მათთვის ბორჩალოს და ახლქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიკურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთი საქართველო: *უამბაზრებოდ მთელი მესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩავარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაიხოცებოდა.*

თვით ახლქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო ამ საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერი საზაფხულო საძოვრების მოჭმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საზაფხულო საძოვარი 46000 დეს. ითვლება, აქედან 26 სომეხთა სოფლის საიჯარო საზოგადოება 10000 დეს.-ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანარჩენი 36000 დეს. კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებიდან მოსულს მესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე, სრულებით ცხადია, რომ, თუმცა მე-19 ს.-ში შემთხვევითი მიზეზების გამო, *ბორჩალოს და ახლქალაქის მაზრებში სომეხი ლტოლვილები დაემუდმნენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირერიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.*

მ.გ. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა ნადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჯავახეთის (ახლქალაქის მაზ.) დასასაკუთრებლად. *ერეკლე მეფის პირით საქართველოს, რასაკვირველია, რუსეთთან ამისთვის არ დაუდვია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთვა, ეს უხსოვარი დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული კულტურის ერთი ძლიერი კერათაგანი, სომეხებს გადასცე-*

**) დაწვრილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ იხ. აგრონომ ყაზახაშვილის თხზულებაში "საქართველოს საეროვნო მეურნეობის მოთხოვნილებანი ვადაძიჯვნის საკითხთან დაკავშირებით".*

მოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეეხებინა მხოლოდ ვითარცა დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილთა ხალხის დროებითი შემოხიზვნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, - და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, - ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომეხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან-კი, ოსმალეთიდან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები. მე-19 საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპეულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაჭერილი იყო. ეხლა, რაკი სომეხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომხეთში წავლენ. მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

მე-6 თავი.

საქართველოს სამხედროს უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი.

§1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპირი.

რაკი ეხლა საკითხი ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანარჩენი მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დავურთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელი ყარსის გუბერნიის არტაანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტაანისა და ტაოს ჩრდილოეთის ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ მე-18 საუკუნითგან მოყოლებული, არტაანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მაჰმადიანებს ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტაანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამგვარად, ცხადია, რომ არტაანისა და ოლთისის ოლქებში სომეხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ჯერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომეხებიც არ უარყოფდენ და ა. შაჰატუნიანი, მაგალითად, ამბობდა: აქ “სომეხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენ” და ამის გამო ამიერკავკასიის გადაძიჯვნის დროს სომხეთის სამზღვრებს გარეშე დავეტოვებთო (Административный передел Закавказского Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73-74 და 75). ეს გარემოება სომეხებს ეხლა აღბად დაჰვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა მსურთ არტაანისა და ოლთისის ოლქისაც, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე

მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამხლერებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ხეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამაჰმადიანებული ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. იხპირში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ჭირჭიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მაჰმადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

§2 ლაზისტანი.

ქართველთა მოსახლეობის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათ კილო მგერულს ანლო უდებდა. ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეებში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფორდ პალაქერის ცნობით, რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извест.Какв. отд. геог. Общ. 1881 წ. მე-7 წიგ. №1. დამატება გვ. 15, 17, 59-60 და 68).

ამჟამად ლაზური ანუ ჭანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწა-წყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს დედაენა უკვე დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედაენა ჭანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოვას ყაზებისაგან შესღვება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემერის კონცხთან (ქემერბურუნ) იწყება, შემდეგ აჭყვება მდ. ყანლი-დერეს, გადასჭრის ათინას წყალისა და ბეიუჯ-დერეს სათავეებს და მიაღება პონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვია. აქეთგან მოყოლებული ჭანეთის მიწა-წყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავ ზღვას შუაა მოქცეული. ეს ზოლი თანდათან ვიწროვდება და ბათუმის ოლქში სარპთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოვას, არქაბეს, ვიწეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქეთგან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სული მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გაათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნით ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცემამი გენ. ავერიანოვს თავის მონოგრაფიაში ~"Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Оттоманской империи", СПб 1912 г. издание отд. генерал-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლდრ 35000 ლაზი-ლა იყო დარჩენილი. უდროოდვე განსვენებული პროფეს. იოს. ყოფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობებიც მიხედვით, ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა, 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიან სახლ-კარს დაუბრუნდნენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

ბოლმონიტყვაობა

ყველა ზემოაღნიშნული მკითხველს. უეჭველია, ნათლად დანახვებდა, თუ რა სამზღვრები ჰქონდა საქართველოს და როგორის თავგამოდებით იცავდა მათ ჩვენი ერი საუკუნეთა განმავლობაში. ამ სამზღვრებში მოქცეული მიწა-წყალი და მოსახლეობა მილიანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივი ზღვრდებთა (მიხებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგელებული და, თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და კოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია. თუმცა, ისტორიული და საერთაშორისო სამართლის ძალით, საქართველოს სწორედ ის სამზღვრები უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც ზვეით იყო აღნუსხული, მაგრამ ზოგან, სადაც საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობისათვის უნებლად დათმობა შეიძლება, საქართველოს შეუძლიან დაეთმოს მეზობლებს, რომ მეზობლური განწყობილება, რომელიც საქართველოს წარსულშია ცარგი ჰქონდა, ეხლაც თანხმობითა და მშვიდობიანობით დაიწყოს.

სახელმწიფოებრივს ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილება და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატრიო ადგილი სამზღვრებს უჭირავს. საქართველოს სამზღვრების საბოლოო მოხაზულობის გამორკვევის დროს ქართველ ერსა და მის მთავრობას შეუძლიან მხოლოდ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს. მართალია, სომეხთა მმართველი წრეები და სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობა ჩვენს ერსა და მთავრობას მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, მაგრამ რამდენადაც მათი რჩევა გულწრფელია და გამოსადეგი, ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ თვით მათ პირადად ამ თვალსაზრისით არასდროს თავიანთ პოლიტიკურ გეგმაში არ უხელმძღვანელებიათ. მათ მიერ თავდაპირველი კონფერაციისათვის წარსადგენად დამზადებული დიდი სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრები შვიი ზღვიითან ხმელთაშუა ზღვამდე გადაჭიმული და ტფილისისა, ბათუმისა და ტრაპიზონისთან შემცველი, ნათლად მიწმობს, რომ თვით-მათ თავიანთი სახელმწიფოს სამზღვრების შემოხაზვის დროს არამცოუ თანამედროვე ეთნოგრაფიული მოსახლეობის პირობებით არ უხელმძღვანელებიათ, არამედ ზოგად მეტისმეტად შორეულს ისტორიულს საბუთებზე, უფრო-კი მხოლოდ საკუთარ ნება-სურვილზე დაუყარებიათ თავიანთი მიწა-წყლის მოხაზულობის რუკა. ამის შემდეგ სწორედ გასაოცარია, როდესაც სომეხთა პოლიტიკური და გავლენიანი წრეები ჩვენი მთავრობის წევრებს ნ. ჟორდანიას და ე. გეგეჭკორს და საქართველოს საზავო დელეგაციის წარმომადგენლებს ნ. ჩხეიძეს და ირ. წერეთელს სტამბოლის სომხურს პრესამაც-კი პრინციპების დალატსა და იმპერიალისტობას სწამებდნენ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს რესპუბლიკის სამზღვრების შემოხაზვის დროს სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით ხელმძღვანელობენ და არა მარტო ეთნოგრაფიულით. როცა საქარობო ერთეულზე იყო ლაპარაკი, აშკარა მოსაზრება ასე თუ ისე კიდევ გასაგები იყო, სახელმწიფოს სამზღვრების შემოფარგელების დროს კი უმთავრესი საფუძველი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით უნდა იყოს.

რატომ არის, რომ თვით სომეხთა პოლიტიკოსები ყოველთვის და ყოველგან სომხეთის რესპუბლიკის სამზღვრების შემოხაზვის დროს ეთნოგრაფიულს პრინციპებს არ ემყარებიან? იმიტომ, რომ ყველაზე მეტად ეს პრინციპი თვით სომეხთათვის არის საზარალო. თუ ამისდა მიუხედავად ისინი ჩვენს მთავრობასა და წარმომადგენლებს ამ პრინციპით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, ისინი ალბათ ფიქრობენ, რომ ეს თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის სავალდებულო, სომხეთს-კი უფლება აქვს, ყოველგვარი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს და რომ მამინაც-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი მიწა-წყლის დასაკუთრებას ლაბობენ და თავიანთი რესპუბლიკის სამზღვრებში სომხებზე უფრო მრავალიცხოვან უცხო ტომთა მოქცევაზე ოცნებობდნენ, ეს იმპერიალისტობა-კი არ არის, არამედ უაღრესი დემოკრატიობაა.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს ამიტომაც არის, რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მის მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიან თავიანთი სახელმწიფოს საშლერების მოხაზულობას საშლერო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია, თავისდაუნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მუხობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილი საოცნებო სიზმრებითგან გამაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფარული სამხედრო მომზადების შემდგომ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის საშლერები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბ-ნ ჩალხუშინის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძლევამოსილი სომხები ტფილისს მადგნენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნება, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში დაბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მოთხოვნილი საშლერების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული სომხეთის ორი რუკა, რომელშიაც ტფილისი, მცხეთა, ვირი და ბათუმიც სომხეთის სახელმწიფოს საშლერებშია მოქცეული. დასასრულ, სომეხთა საომარი მოქმედების მთელი მსვლელობა სრულის სიცხადით ააშკარაებენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობას და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაყრბობა და დასაკუთრება იყო, ხოლო თუ საშლერო ბედი გაუღიბებდათ, იქნებ სომხურ რუკაზე მოხაზული მიწა-წყლის ადბაც. აფვილი წარმოსადგენია, როგორი ძმობა-ერთობის ჰანგებზე დამბერდნენ დაშაკვლთა ბელადები და რა საშლერებს მაკუთვნებდნენ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებულს მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დიდით პატარამდე, კიდეთ კიდემდე არ შეეძრა და შემოსული მტერი მედგრად არ უკუეგდო. თუ ეხლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ისტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე ვაკეეთილისდა მიუხედავადაც, სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს საშლერების გადმოლახვას არ დაერიდნენ და ჩვენ დედაქალაქს ძალით ხელში ჩაგდება მოისურვეს, ძელი წარმოსადგენელი არ არის, რამდენად მათ მად მოემტებთ შემდგომში, როდესაც წარსულისა და აწმყოს მწარე დღეები დაფიწყებული ექნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შიამომაკობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა, თავისი რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი საშლერების მოხაზულობას ჯეროვანი ყურადღება მიაკვიოს და ფხიზელ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და არც კეთილმუხობლობას დაუშლის იმითან, ვინც მართლაც ძმობაზე და მუხობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარი მოსალოდნელ ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმუხობლური დამოკიდებულების დამყარება-განმტკიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი სთქვას თავის უფლებებზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებას ეს დამობა საგრძნობ ზიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით, საინგილოში საშლერად გიმის წყლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდვას, საშხრეთ-აღმოსავლეთის საშლერის ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ დებტვას შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი მთა აირჩიოს, ხოლო საშხრეთის ხაზად ისტორიულის საშლერის ერეების (ამბაკის) მთების მაგიერ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ბერლუჯის (რუს. ბეზობადაის) მთები მიიჩნიოს მოსამშლერე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერლუჯის მთები იქნება, სომხეთის ზღუდედ და საშლერად ერეების მთები.

ამ მონორგრაფიას დართული აქვს რუკა, რომელიც დამზადებულია საშლერო სადინისტროს ტოპოგრაფიული განყოფილების მიერ, რისთვისაც მის უფროსს პრიოვ. გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს განყოფილებას დიდს მადლობას მოვასწენებ.

შემოქმედებულად დაგეგმილი სათაურების პანეარტები

АКАГК.==Акты, собранные Археологической комиссией.

Бурнашев. Картина==С.Д. Бурнашев. Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинскаго и Кахетинскаго, Тифлис изд. Бигичева 1896 г.

С.Д. Бурнашев, Новые Мат==Новые Материалы для жизнеописания С.Д. Бурнашева бывшего в Грузии съ 1783 по 1787 Г., собрал и издалъ съ приложением карт портретов и факсимиле С.Н. Бурнашев СПб. 1901 г.

ბ. ბუტკოვი Материалы== Н.Г. Бутков Материалы для новой истории Кавказа съ 1722 по 1803 годъ I და II წ. СПб. 1869 წ.

ივანე ჯავახიშვილის “საქართველოს საზღვრების” გამო- ხვევის გამო

ქართველი ერის დიდი მესტორიისა და უბადლო მოამაგის ივანე ჯავახიშვილის მცირე მოკლეობისა და უდიდესი მნიშვნელობის წიგნი „საქართველოს საზღვრები“ (ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული) 77 წლის წინათ გამოიცა და დღეს ბიბლიოგრაფიულ იმეათობას წარმოადგენს. წიგნის მნიშვნელობა მამინაც ერთობ დიდი იყო და არანაკლები ვასლავი დღესაც. სწორედ ამან გაგვაბედინა მისი სრულყოფილი გამოცემა, რაც იმაში გამოიხატება, რომ წიგნს თანდართული აქვს ივანე ჯავახიშვილისეული “საქართველოს საზღვრების რუკა” ქართულ და ფრანგულ ენებზე, რომლებიც, იმდროინდელ გამოცემას, სამწუხაროდ, არ ახლდა. როგორც წიგნის ბოლოსიტყვაობაში ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რუკის ქართული ვარიანტი მონოგრაფიის თან უნდა დართოდა, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზის გამო ეს ვერ მოხერხდა. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენამდე მოღწეულ წიგნის თითებზე ჩამოსათვლელ ვეხმძლიარებში რუკა არც ერთს რომ არ ახლავს, ეს შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას. თუ რამ გამოიწვია ასეთი კურიოზი, ამას ჩვენ ქვემოთ განვმარტავთ და, ვფიქრობთ, ამით ბოლო მოეღება ამ საკითხთან დაკავშირებულ გაურკვევლობას.

წიგნის 51-ე გვერდზე ივანე ჯავახიშვილი წერს: “ამ მონოგრაფიას დათოული აქვს რუკა, რომელიც დამზადებულია სამხედრო სამინისტროს ტოპოგრაფიულ განყოფილების მიერ, რაისთავსაც მის უფროსს გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს განყოფილებას დედს მადლობას მოვასწინებ. ბათუმი-კონსტანტინეპოლი. 1919 წ. ანგარი-მარტი”.

ვადრე საკითხის გარკვევას დავიწყებულეთ, სპირაოდ ვივლით ერთი წიგნის მძაბრი შტრიშების გაკეთებას, რომელიც ჩვენს გასარკვევ საკითხთან უშუალოდ არის დაკავშირებული. 1989 წელს საქართველოს თეატრის მოღვაწეთა კავშირმა აკაიე ბაქრაძის რედაქტორობით 100 ათასიან ტირაჟით გამოიცა “ისტორიული რარობელები”, რომელშიაც ორი ცნობილი ავტორის ნაშრომებთან ერთად შეტანილია ივანე ჯავახიშვილის “საქართველოს საზღვრები”. აქ გამოქვეყნებული ნაშრომის ბოლოსიტყვაობიდან მოიღიანად ამოღებულია ჩვენ მიერ ზემოთ დამოწმებული ივანე ჯავახიშვილის მდლითეების სიტყვები, რაც უშუალოდ საქართველოს ისტორიული რუკის დამზადებას შეეხება. ასეთი შეცდომა, ცოტა არ იყოს, უხერხულია, მით უმეტეს, რომ იგი დღე ივანე ჯავახიშვილს ეკუთვნის და ასეთ სერიოზულ საკითხს შეეხება (ამის დასტურად იხილეთ მითითებული ნაშრომი, გვ. 61).

ივანე ჯავახიშვილის წიგნში “საქართველოს საზღვრები”, სამწუხაროდ, აღნიშნული არ არის არც წიგნის და არც რუკის ტირაჟი. ჩვენამდე მოღწეულ მოდწეულ და საითიად შემონახულ ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფიის არც ერთ ვეხმძლიარს, როგორც აფხიმშტი, რუკა თან არ ახლავს. იბადება კითხვა, რამე მიზეზის გამო მონოგრაფიის გამოცემის შემდგომ ხომ არ დაიბეჭდა ეს რუკა? ჩვენი დაკვირვებით, აქ ასეთი “კურიოზის” ვეხმძლიარტად უნდა ჰქონდეს ადგილი. აი, რა ვეხმძლიარტეს ამ დასკვნის გაკეთების საფუძველს: “საქართველოს საზღვრების რუკას” აქვს ავტორისეული პირობითი ნიშნები: მიტები, რკინის ვეხმძლიარტე, ვეხმძლიარტე, ყოფილი რუსეთის იმპერიის საზღვარი, საქართველოს სახელმწიფო ისტორიული საზღვარი, საზღვარი სომხების მოთხოვნილებებისამებრ და საქართველოს საზღვარი რუსეთთან ხელშეკრულების ადების დროს.

როგორც ცნობილია, მოლაპარაკება რუსეთსა და საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას შორის მიმდინარეობდა ქალაქ მოსკოვში 1920 წლის 28 აპრილიდან 6 მაისამდე; იგი ძალაში შევიდა მეორე დღესვე და ისტორიაში ცნობილია, როგორც რუსეთ-საქართველოს 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულება. ამ ხელშეკრულების მექსამე და მეოთხე მეხმძლიარტეში ლაპარაკია სწორედ საქართველოსა და რუსეთს შორის დასამტკიცებელ სახელმწიფო საზღვარზე. აქედან გარკვევით ჩანს, აღნიშნული რუკა შედგენილი თუ არა, შესწორებული მაინც უნდა იყოს ზემოთ აღნიშნულ ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ, სხვაანარად ბოლო პირობითი ნიშნები, რომელიც რუკაზე აღნიშნული, არ შეიძლებოდა ავტორის მოეცა. და თუ ეს ასეა, მაშინ თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფია “საქართველოს საზღვრები” 1919 წლის რუკის გარეშე გამოიცა, ხოლო უფრო გვიან, 1920 წლის 7 მაისის შემდგომ პერიოდში, აღნიშნულმა სამხედრო ტოპოგრაფიამ პრიფ. ან. ბენაშვილის ხელშეწყობით მაინც მოახერხა მისი გამოცემა. ვფიქრობ, შემდგომში ამან განაპირობა ის გაურკვევლობა, რაც აღნიშნული რუკის ირველივ შექნა.

შეიძლება ვინმეს დაებალოს ასეთი კითხვა, რატომ თვით ბატონმა ივანე ჯავახიშვილმა ადრევე ვერ მოახერხა ამ ფაქტის აღნიშვნა, წერილობითი ახსნა-განმარტების მიცემა? იმიტომ, რომ ეს მონოგრაფია საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ხომ ათეული წლების მანძილზე ტაბუდადებული იყო და აბა ვინ ჭკუათმყოფელი გაბედავდა მამინდელი კომუნისტური რეჟიმის დროს მასზე სიტყვის დაძვრას?

ჩვენს ხელთა საქართველოს სსრ ოქტომბრის რევოლუციისა და სოციალისტური მშენებლობის ცენტრალური საისტორიო არქივის საქმე (ფონდი 471, აღწერილობა 19, საქმე 45, ფურცელი 1-333). ესაა სტენოგრაფიული ჩანაწერი დისკუსიისა, რომელიც თითქმის ქართული საისტორიო მეცნიერების მდგომარეობის გასარკვევად ჩატარდა, სინამდვილეში კი მსჯელობის ძირითადი ობიექტი გახლდათ იმდროინდელი ქართული საისტორიო მეცნიერული სკოლის მუხარზბატრის ივანე ჯავახიშვილის მსოფლმხედველობრივი შეფასება. დისკუსია ჩატარდა 1936 წ. მარტის ბოლოს და აპრილის თვის პირველ რიცხვებში. აი, რას ამბობს დისკუსიის ერთ-ერთი მონაწილე ივანე ჯავახიშვილის ზემოთდასახელებულ წიგნზე და თვით ავტორზე: "წინამდებარე მონოგრაფია მხოლოდ საქართველოს საზღვრებს არკვევს ისტორიულად; თუ როგორი მოსაზრებაა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ საზღვრებს ქართული ერთ საუკუნეთა განმავლობაში და არანაირად უნდა შეშინოსხვდროს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო საზღვრები აყვამდე... მენშევიჩის ქურქში გამოხვეული პროლეტარული ჯავახიშვილი ცდილობს საზღვრების დაცვისათვის ყველაფერი შეასრულოს, დაიბნოს საქართველოს მენშევიკური დამოუკიდებლობისათვის ყოველივე, მაგრამ ის არ ცდილობს ისე განაზოგადოს, რომ ამით ფარდა ახადოს "მონურ" სიბნელეს და მენშევიკურ ბუნებას, ერის პოლიტიკური უფლებების საკითხი ჯავახიშვილისათვის საზღვრება და არა მუშათა კლასის და გლეხობის ბრძოლის ლეწინური სტრატეგია და ტაქტიკა მათი განთავისუფლებისათვის ვერაულოებურებისაგან. ბოროტად გაგებული სტალინური დებულება ერთა თვითგამორკვევის უფლების შესახებ... პროფ. ჯავახიშვილმა ანტიმარქსისტული, ანტილენინური, ანტისტალინური დებულებებით გაუფინდილო შრომები მოგვცა და მას შემდეგ არ უცდა ეთარება მის მიერ დამუშავებული ეს უდიდესი შეცდომები" (იხილეთ მითითებული არქივი, ფურც. 31-35).

ფიქრობ, ამის შემდეგ არ უნდა იყოს საკვირველი, ბატონმა ივანე ჯავახიშვილმა არსად რომ არ აღნიშნა ამ მონოგრაფიისა და საქართველოს საზღვრების რუკის თავს გადამხდარი მწარე ისტორიის შესახებ.

რაც შეეხება ივანე ჯავახიშვილისეული საქართველოს რუკის აფარებულ ვარიანტს, იგი პარიზში გამოცემული 1919 წელს და თან ერთვის ვინმე ანდერ იბელის მიერე მოცულობის წიგნს "გეოგრაფიული საქართველო". რუკაზე ვკითხულობთ: გამოცემულია ლიბროს მიერ, პლანტის ქუჩა, 18. რუკის ფრანგულ ვარიანტზე თითქმის იგივე პირობითი ნიშნება, რაც ქართულენოვანზე, მხოლოდ ორის გამოკლებით: ერთი: "საზღვარი სომხების მოთხოვნისაგან", ჩვენ ვიჭიკობთ, ეს არის პოლიტიკური თვალსაზრისით; და მეორე "საქართველოს საზღვარი რუსეთთან ხელშეკრულებით დადების დროს", რომელიც რუსეთ-საქართველოს 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებით დადებდა და არ შეიძლება იგი აღნიშნული ივანე ჯავახიშვილისეულ ფრანგულენოვან საქართველოს საზღვრების რუკაზე, რომელიც სხვა დოკუმენტებთან ერთად საქართველოს მოაგრობის დელეგაციას, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ნიკოლოზ (ქარლი) ჩხეიძე - ხელმძღვანელი, წევრები: ირაკლი (კაკი) წერეთელი, ივანე ჯავახიშვილი, ზურაბ ავალიშვილი და სხვები, თან ჰქონდათ 1919 წელს წადებული პარიზის საერთაშორისო სამშვიდობო კონფერენციასზე აქვე უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს ისიც, რომ ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფია საქართველოს ისტორიული საზღვრების დასადგენად, დასადასტურებლად სეციალურად დაიწყო და გამოქვეყნდა 1919 წელს. ივანე ჯავახიშვილისეული "საქართველოს საზღვრების რუკის" ქართული ვარიანტი როგორ შეიძლება და მოხვედრილიყო მისეულ მონოგრაფიაში, მაშინ, როდესაც რუსეთ-საქართველოს შორის ხელშეკრულება (ყოტა უფრო გვიან, 1920 წლის მაისის დასაწყისში გაფორმდა.

ყოველივე აქედან გამომდინარე, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფია "საქართველოს საზღვრები" დაიბეჭდა 1919 წელს რუკის გარეშე, ხოლო თვით რუკის ქართული ვარიანტი გამოცემულია 1920 წლის მაისის შემდეგ, რასაც რუკაზე არსებული პირობითი ნიშანიც გვიდასტურებს.

ერის დღი მესტორიის ივანე ჯავახიშვილის ორივე რუკა დღესათვის, დამოუკიდებელი საქართველოს აღმშენებლობის პერიოდში, მეტად საჭირო და უტყუარი დოკუმენტება. მონოგრაფიასთან ერთად მათი ისტორიული ღირებულება არა მარტო წარსულის აღსაქვლად, არამედ სამომავ-

ლოდაც მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობის განხლავთ.

თუ ავამეტყველებთ ივანე ჯავახიშვილისეულ უტყუარ დოკუმენტს - “საქართველოს საზღვრების რუკას”, დღეს ასეთ სავალალო შედეგს მივიღებთ: საქართველოს დამოუკიდებელი რესპუბლიკის ტერიტორია რუსეთის ანექსიამდე 1921 წელს 90 კვადრატულ კილომეტრს შეადგენდა, ე.ი. 21000 კვადრატული კილომეტრით მეტს, ვიდრე დღესა ვევაქვს. 1921 წლის თებერვალში, მოახდინა რა საქართველოს ანექსია, ბოლშევიკურმა რუსეთმა და მისმა ბელადმა ლენინმა, არად მიიჩნიეს ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსული და ჰარი-ჰარად გაასხვისეს ოდიოვანვე მისი კუთვნილი ტერიტორიები:

- 1) ართვინის - 3330 კვადრატული კილომეტრი.
- 2) ფოცხოვის - 588 კვადრატული კილომეტრი
- 3) არტანის - 5137 კვადრატული კილომეტრი
- 4) ოლითისის - 3051 კვადრატული კილომეტრი
- 5) ბორჩალოს - 3812 კვადრატული კილომეტრი
- 6) ზაქათალის - 3564 კვადრატული კილომეტრი

ქართული მიწები. ხოლო სოჭი და მისი შემოგარენი ისეთი სიხარბით მიითვისა, თითქოს რუსეთის მიწის სიფიწროვისაგან სული ენუთებოდ.

საქართველოს ისტორიის ცნობილი მკვლევარი დავით მუსხელიშვილი ერთ-ერთ თავის წერილში - “ვის ეკუთვნის საქართველოს მიწა?!” ქართველთათვის მეტად საინტერესო და ჭკუის სასწავლებელ დასკვნას აკეთებს: “ეროვნული სახელმწიფოებრივი ტერიტორია ისეთივე წმინდაა-წმიდაა, როგორც ენა და ეროვნული კულტურის ყოველი გამოვლინება. ამდენად, ამ უკანასკნელთა მსგავსად, ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ტერიტორიის ხელყოფა შინაურისა თუ გარეულის მიერ ეროვნული დისკრიმინაციის დონეზე უნდა შეფასდეს”. მართლაც რომ დიდებული მიგნება განხლავთ.

დღევანდელს, თუ საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობა დროებით, “ვერავი მტრისა” და ზოგიერთი შინაურის უნაიათობის წყალობით, დარღვეულია, მისი მთლიანობის აღდგენისა და შენარჩუნების საქმეში მეტად დიდი პატრიოტული და მამულიშვილური როლის შესრულება შეუძლია ივანე ჯავახიშვილის წიგნს “საქართველოს საზღვრები”.

ივანე ჯავახიშვილის წიგნი “საქართველოს საზღვრები” რუკებითურთ პირველად ქვეყნდება; რაც შეეხება ტექსტს, იგი პირველი გამოცემის მიხედვით უცვლელად იბეჭდება (შევიტანეთ მხოლოდ მცირეოდენი ორთოგრაფიულ-პუნქტუაციური ხასიათის შესწორებები, გასწორდა ბეჭდვისამეორე შეცდომები).

ჩვენ კი ისღა დავგრძენია, წიგნის გამოცემაში გაწეული დახმარებისათვის მადლობა მოვასვენო ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოებას (თავმჯდომარე პრივეტური ვიორგი ვოვოლაშვილი) და საგამომცემლო ფორმა „დევრ“-ს.

დურმიშხან ცინცაძე

თბილისი 1996 წლის ივნისი

შინაარსი

შესავალი	3
I თავი. ჩრდილოეთის სამზღვარი	4
§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი	4
§2. ჩრდილოეთის ხაზი. დეკლეთი	6
§3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი	8
II თავი. აღმოსავლეთის სამზღვარი	9
§1 აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი	9
III თავი.სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი	12
§1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია	12
§2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი	13
IV თავი. სამხრეთის სამზღვარი	14
ქვემო ქართლი, გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომეხთს შორის	14
§1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო მე-2 ს. ქ.წ. მე-11 ს. ქ.შ.	14
§2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა მე-11-მე-12 საუკუნეებში	18
§3. საქართველოს, ვითარცა მფარველი და თავშესაფარი სახელმწიფოს, მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის	20
§4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები მე-16-18 საუკუნეში	21
§5. ქვემო ქართლის უარესი ეკონომიკური მნიშვნელობა საქართველოსთვის	23
§6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი მე-17-მე-18 ს.ს. და სომეხთა გადასახლება	24
§7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი მე-18-მე-19 ს.-ში	26
§8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით	28
V თავი. სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი	31
მესხეთი ანუ ზემო ქართლი	31
§1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი	31
§2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და მე-8-მე-12 ს.ს.	32
§3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედ-იღბალი მე-13-18 ს. და მისი გამაჰმადიანება	32
§4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის მე-18 ს.	33
§5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში	34
§6. სომეხთა წამოდაგება ჯავახეთის სომეხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული	35
§7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც	37
§8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?	39
VI თავი. საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი	40
§1. კოლა-არტანის, ტაო-თორთუმ-ისპირი	40
§2 ლაზისტანი	42
ბოლოსიტყვაობა	44
შემოკლებულად დაბეჭდილი სათაურების განმარტება	44
დ.ციციაძე-ივანე ჯავახიშვილის "საქართველოს საზღვრების" გამოცემის გამო	45

- ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოებამ გამოსცა:
- 1) ბ. ჯორბენაძე, ქართული ენის მორფოლოგია, თბილისი, 1995, 80 გვ.
 - 2) ბ. ჯორბენაძე, ქართულურ ენათა დიალექტები, თბილისი, 1995, 448 გვ.
 - 3) საენათმეცნიერო ძიებანი, IV, თბილისი, 1995, 180 გვ.
 - 4) ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, თბილისი, 1996, 48 გვ.
 - 5) ბ. ჯორბენაძის საზოგადოების I სამეცნიერო კონფერენციის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1994.
 - 6) ბ. ჯორბენაძის საზოგადოების II სამეცნიერო კონფერენციის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1995.
 - 7) ბ. ჯორბენაძის საზოგადოების III სამეცნიერო კონფერენციის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1996.

ყოველთვიური გაზეთი „ბურჯი პროვნებისა“ (პირველი ნომერი გამოვიდა 1995 წლის ივნისში)

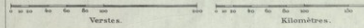

წიგნი აიწყო და დაკაბადონდა საბამომცემლო ფირმაში
«**ლიპი**»

მისამართი: ფალიაშვილის № 85, ტელ. 29-46-04

CARTE DE LA GÉORGIE

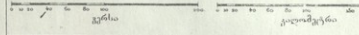
ÉCHELLE
1
3.000.000

Dressé par LEBLANC d'après les cartes.

საქართველოს საზღვრების რუკა

შპს შპს
3.000.000

რუკის სტრუქტურის რეკონსტრუქციის საფუძველზე სპინდარტის დოკუმენტის მიხედვით შედგენილია.

